teise osana aga tekstide või nende katkendite äratrükid. Kahjuks on paljudel fotode ja äratrükkide tekstidel jäänud tähed nii väikseks, et tavalisele lugejale ei ole nad loetavad. On vajalik eriti terav silmanägemine või erilised prillid, aga see ahvatleb jätta tekstid lugemata, et vaadelda neid kui ainult illustratsioone. Vaadeldud raamatute teaduslikku väärtust tõstab see, et igas kolmes köites leiduvad ka mitmed tabelid, osalt alfabeetsed, mis võimaldavad kergemini leida meid huvitavaid konkreetseid andmeid. Selliste tabelite hulka kuulub näiteks ka II köites esitatud andmestik kõikides Eesti linnades tegutsenud valitsusasutuste, aga ka koolide, haiglate ja teiste asutuste kohta koos neid asutusi juhtinud isikute nimedega. (II, lk. 138–151) Seejuures oleks oodanud igale köitele siiski ka tavakohast sisukorda.

Püüdes anda üldhinnangut mahukaid köiteid haaravatele mälestustele, tuleb hinnata ülimalt suurt tööd, mida autor on teinud kõige selle kokkupanekul.

Võib märkida suuri võimalusi lugejatele sukeldumaks meie ajaloo sündmustesse kohalikul ja üksikisiku tasandil, teiselt poolt mälestuste endi võimalikku uppumist ebasüstemaatiliselt esitatud kirjanduse katkenditesse.

Helmut Piirimäe

Vabariigi lapse pilguga

Hellar Grabbi. Vabariigi laps. Mälestuslikud esseed. Ilmamaa, Tartu, 2008. 380 lk.

Selle üle, et viimastel aastatel nii arvukalt memuaare ja päevikuid trükivalgust on näinud, saavad ajaloohuvilised lugejad ainult rõõmustada. Hellar Grabbi mälestusteraamat on teiste seas mõneti erandlik, sest tänapäeval pole enam eriti loota memuaare isikuilt, kes esimesel iseseisvusperioodil tookordse ühiskonna tippudega nii tihedasti kokku oleks puutunud.

Hellar Grabbi nimi on Eestis laialt tuntud. Ta sündis 29. septembril 1929 sõjaväelase pojana, põgenes 1944. aastal Saksamaale, siirdus 1949. aastal USA-sse, kus lõpetas 1959. aastal Columbia ülikooli. Järgnes töö Kongressi raamatukogus, kakskümmend aastat raadiote „Vabadus” ja „Vaba Euroopa” kommentaatorina ning alates 1965. aastast Mana toimetaja ja väljaandjana.

Taasiseseisvunud Eestis on lugejatel juba olnud võimalus H. Grabbi artiklite, mälestuskatkete ja mitme raamatuga lähemalt tutvuda. Ja viimasena, 2008. aastal ilmunud mälestusteoses kujutatakse noore Hellari, tema perekonna, aga ka koolikaaslaste ja sõprade-tuttavate elukäigu kaudu justnagu kogu rahva heitlikku saatust suurtes ajalootormides.

Teose „Vabariigi laps” alapealkiri „Mälestuslikud esseed” viitab, et tegemist pole tavaliste memuaaridega. Autor on nagu ühe silmaga vaadanud ja ühe kõrvaga kuulnud kõike seda, mida lapsepõlves näha ja kuulda oli, aga teise silma ja kõrvaga talletanud hiljem kuuldu ja kogetu, mis on võimaldanud lapsepõlvemälestusi täpsustada. Lisaks on ta kohati sukeldunud kujutlustemaailma, esitades teatud sündmusi ja situatsioone sellistena, nagu neid tema isa Herbert Grabbi kogeda võis. Tulemuseks on otsekui ühe kadunud maailma stereoskoopiliste piltide jada.

Mälestusteraamat algab noorukesele Hellarile igavesti mällu sööbinud pildiga sellest, kuidas Tondi sõjakooli ülem kolonel Grabbi ühel hämarduval õhtupoolikul kinnitas revolvrikabuuri vöörihma külge, vahetas emaga mõned laused ja astus uksest välja. Aknast oli näha mööduvate sõdurite kolonne. Ema hilisema jutustuse kohaselt ütles isa enne väljumist:

„Võib-olla näeme viimast korda.” Oli 1934. aasta 12. märts…

Nagu teada, tookordne olukord ohtlik ei olnud, kuid on selge, et kolonel Grabbi oli kõhklematult valmis osalema aktsioonis vabadussõjalaste vastu. Peagi soovis tookordne riigivanem ja hilisem president K. Päts just teda enda käsundusohvitseriks. Vanema käsundusohvitseri igapäevased tööülesanded olid ulatuslikud. Ta lahendas kõik protokolliküsimused ning koostas presidendi päeva- ja reisikavad; tema kaudu pääsesid külalised presidendi jutule; ta koordineeris presidendi julgeolekuga seotud küsimused; tema vahendusel suhtles president välisriikide diplomaatidega, täites vajaduse korral ka presidendi esindusülesandeid, käies välissaatkondade diplomaatilistel vastuvõttudel ja muudel üritustel; ta saatis riigipead nii visiitidel välisriikides kui ka kodumaistel ringsõitudel; ajakirjanikega suheldes täitis ta sisuliselt presidendi pressiesindaja rolli jne.

Oma isa töökoha tõttu sai Hellarile osaks tõepoolest kuldne lapsepõlv: korter Kadrioru lossi tiibhoones ja hiljem nn. administratiivhoones; suvekodu Oru lossi kõrvalhoones; üks suvi Poolas ohvitseride puhkekodus; kodus sagedasteks külalisteks Eesti kõrgemad ohvitserid jne. Kõik selle on autor suutnud paeluvalt kirja panna. Mälestusteraamatu peatükk „Pühajõel” on esitatud lausa kirjanikukäega. Lugeja silme ette kerkib pilt Pühajõe suudmeala kaunist maastikust, Oru lossist ja seda ümbritsevatest hoonetest ning lisaks nagu kangastus autori hoopis hilisemast kujutluslikust kohtumisest lossi ja selle asukatega.

Meie kooliajaloolased ja õppeasutuste tegevuse vastu huvi tundvad isikud leiavad mälestusteraamatust mõndagi huvitavat. Esimene õppeasutus – proua Toha lasteaed – polnud lasteaed tänapäeva mõistes, vaid sisuliselt kool, kus lapsed viibisid pool päeva, õppisid eesti keelt ja matemaatikat ning võõrkeeli. Autor kinnitab: seal ma õppisin rääkima saksa keelt, kuid samas oli võimalik õppida ka inglise ja prantsuse keelt. Mujaltki on kuulda olnud, et tookordsetes saksakeelsetes lasteaedades saadi ühele võõrkeelele üsna kindel aluspõhi.

1937. aastal viis Hellari koolitee Riiklikku Inglise Kolledžisse. Autor meenutab, et see õppeasutus loodi president K. Pätsi initsiatiivil ning et koolis õppis suhteliselt palju kõrgemate sõjaväelaste lapsi – Hellari klassis vähemalt 12. Koolilaste isadest oleks võinud komplekteerida terve diviisi ja selle staabi ohvitserkonna kuni pataljoniülemateni välja, diviisiülemaks võinuks olla kindral N. Reek. Autor meenutab sooja sõnaga klassi- ja koolikaaslasi, keda eesti rahvast tabanud saatus Siberist Ameerikani laiali paiskas, kuid kellest siiski kujunesid tublid inimesed ja sageli silmapaistvad eriteadlased.

Seoses Riikliku Inglise Kolledži likvideerimisega 1940. aastal asus Hellar õppima Tallinna Õpetajate Seminari algkooli ning pärast selle lõpetamist Reaalkooli. Autor kinnitab, et seda õppeasutust ümbritses uljas aura: segu kõrgest õppetasemest, spordist, rahvuslusest, mehisusest, avatusest kõigile ühiskonnaklassidele, auväärsetest koolitraditsioonidest ja ühistundest. Nimed, nagu Ilmar Laaban, Olev Mikiver, Aleksander Loit, Hellar Grabbi jt. kinnitavad, et reaalainete kallakuga koolist on võrsunud nimekaid humanitaare ja loovisiksusi.

Mälestusteraamatus viidatakse mitmel korral autori varajasele huvile trükisõna vastu ning peatükis „Minu nooruse raamatud” antakse noorpõlves loetust huvipakkuv ülevaade. Samas esitatakse tõdemus: poisipõlves loetud raamatutel on ühendav toime. Tõepoolest, H. Grabbi eakaaslased võivad meenutada lapse- või noorpõlves loetud neidsamu raamatuid „Nahksuka juttudest” ja „Looduse kuldraamatu” seeriates ilmunud teostest kuni Nobeli preemia laureaatideni välja.

Peatükis „Isa sõbrad ja tuttavad”, aga ka mälestusteraamatu teistelgi lehekülgedel esitab autor huvipakkuvat teavet terve rea Eesti kõrgemate ohvitseride ja nende saatuse kohta. Selles osas tuginetakse suuresti Ella Grabbi ja teistegi isikute mälestustele.

Autor tõdeb, ja kindlasti põhjendatult, et Eesti ohvitserkond oli nii üld- kui ka sõjaliselt hariduselt ja silmaringi avaruselt kõrgel tasemel. Võimekamad neist, teiste seas ka Herbert Grabbi ning 1920-ndatel aastatel veel H. Brede, A. Jaakson, H. Raidna, N. Reek, R. Tomberg ja A. Traksmaa, olid lõpetanud Pariisis Prantsuse kõrgema sõjakooli. Erilise soojusega meenutab autor kindraleid H. Bredet ja A. Jaaksoni. Brede isa oli Saksamaalt pärit, kuid kindral ise pidas end eestlaseks ja keeldus 1939. aasta sügisel Saksamaale ümber asumast. Teda peeti väga võimekaks ohvitseriks ja Laidoneri mantlipärijaks. Ka A. Jaakson oli kolm kõrgkooli lõpetanud haritud mees, kuid haridusministrina valitsuse autoritaarset hariduspoliitikat ellu viies tabas teda avalikkuse kriitika. N. Reek, sünni poolest venelane, oli silmapaistev staabiohvitser, kellel oli vaieldamatuid teeneid sõjas *Landeswehr´*i vastu, kuid keda iseloomustati kui upsakat ja raske iseloomuga karjäärihimulist meest.

Pealkirja all „Häving Norilskis" käsitab autor paljude Eesti ohvitseride, teiste seas ka oma isa ja rea perekonnatuttavate traagilist elulõppu.

Teadagi on „Norilsk" rahva teadvuses odioosne nimi, seal vaevles ja hukkus palju eestlasi ning ka ohvitseride arvu pole suudetud kindlaks teha. Nimeliselt on teada 259 meest, kuid Norilskist eluga pääsenud kolonel G. Leetsi andmetel oli neid 318. Tollest maapealsest põrgust pääses eluga 37 ohvitseri, ülejäänud lasti maha või surid enamasti lihtsalt nälga.

H. Grabbi esitab uusi andmeid julgeolekuorganite poolt fabritseeritud vandenõu kohta, milles süüdistatuna hulk ohvitsere hukati. Tegemist olevat olnud 22. Eesti territoriaal-laskurkorpuse ohvitseride vandenõuga 1940. aasta sügisel ja 1941. aasta esimesel poolel Nõukogude võimu kukutamiseks relvastatud mässu teel. Süüdistuses väideti, et vandenõulased olevat olnud kontaktis mingi keskusega Berliinis, kuhu olevat kuulunud kolonelid J. Soodla ja L. Jakobsen, endine välisminister K. Selter ja endine saadik Berliinis R. Möllerson. Too „keskus" olevat olnud kontaktis Saksa võimudega. 1941. aasta detsembris langetatud kohtuotsuse alusel lasti 40 ohvitseri maha. Mahalastute seas oli 10 koloneli ja kolonelleitnanti, teiste seas ka Hellari isa.

Kolonel Herbert Grabbi käitus kohtus väärikalt, kinnitades, et ta on rahvuslane ja pooldab demokraatlikku riigikorda. 1940. aastal ei saanud ta tookordse rahvusvahelise olukorra tõttu aktiivses vastupanus osaleda, sest see ei oleks midagi muutnud. Kolonel kinnitas, et tema püüdluseks jäi kaotatu taastamine, kuid ta eitas kindlalt vandenõus osalemist. Hellar Grabbi kirjutab ka sellest, kuidas paar-kolm ohvitseri, teiste seas üks Herbert Grabbi paremaid sõpru, pealekaebajatena kurba osa mängisid, kuid nende elu see ei päästnud.

Surmamõistetud lasti maha mõnekaupa pikema aja vältel. Mõned eluga pääsenud välismaalased jagasid Eesti ohvitseridega suurt kivikongi ja on hiljem meenutanud neid sümpaatiaga. Eriti kindralmajor Brede jättis oma harituse, meelerahu ja suursuguse käitumisega unustamatu mulje.

Hellar Grabbil tuli lapsepõlves elada kolme põhimõtteliselt erineva režiimi tingimustes, mida rahva seas nimetatakse üldiselt Eesti ajaks, Vene ajaks ja Saksa ajaks, ning on kõiki neid ühel või teisel kombel iseloomustanud.

Pealkirja all „Eesti aeg" kirjeldab autor suuremaid ühiskondlikke sündmusi, mis talle lapsepõlvest meelde on jäänud. Meenutusi on Tallinnas toimunud suurtest paraadidest ja 1938. aasta laulupeost, kus autorile jäi mällu Jaan Tõnisson oma kõrge kasvu ja aadliprofiiliga. Mälu on talletanud 1939. aasta suvel Kadrioru staadionil II Eesti Mängude suurejoonelised pidustused tuhandete noorte osalemisel, paar teatrietendust, teiste seas ka Albert Kivika „Nimed marmortahvlil" dramatiseering jne. H. Grabbi tunnistab, et just lapsepõlves kogetu kinnistas rahvusmeelsuse ja isamaa-armastuse, mis pole teda kunagi maha jätnud.

Seoses eeltooduga võib tõusta küsimus: kui laialt sellised rahvuslikud arusaamad, tõekspidamised ja mentaliteet esimese iseseisvusperioodi lõpuaastatel tookordseid noorukeid mõjutasid? Kas tegemist on olnud ainult kitsama ringkonnaga?

Vastus on mõistagi ühene: enamik vabariigi lapsi ja noori oleks võinud ning hingesolevad võivad tänapäevalgi kinnitada – ei, see ei olnud omane vaid ühiskonna eliidile. Ka hoopis tagasihoidlikumates, vahel ka kehvapoolsetes tingimustes kusagil provintsis elanud lapsed ja noorukid omandasid kooli, noorteorganisatsioonide, kogu tookordse õhustiku ning küllap ka valitsuse algatusel teostatava propaganda mõjul kindlad rahvuslikud tõekspidamised. Mõisted nagu Eesti Vabariik, iseseisvus, Vabadussõda, sini-must-valge lipp ning sageli ka president Konstantin Päts ja ülemjuhataja kindral Johan Laidoner jäid lugupidamisväärsetena teadvusesse püsima. Võib-olla on elu mõnda romantilisevõitu või illusoorset tõekspidamist korrigeerinud, kuid põhimõttelist suhtumist pole see enamasti muutnud.

Kuid samas on pikemata selge, et eeltoodut ei saa absolutiseerida. Kusagil viitab ka Hellar Grabbi asjaolule, et mitte kõikidel lastel ei tarvitsenud 1930. aastate teise poole tegelikkusest nii positiivne mulje jääda. Teisal esitab autor nagu kolonel Grabbi mõtisklusena arvamuse 21. juuni demonstrantide kohta: kuigi nende seas oli venelasi Nõukogude baasidest, oli seal ka küllaltki suurel hulgal eesti töömehi. Vaevama jäi küsimus: miks siis nii? Vabadussõja ajal ja 1920. aastatel oli olukord selge: ideeliste kommunistide marksistlik solidaarsus ületas nende rahvustunde. Kuid kes olid need, kes nüüd, kui oli üles ehitatud oma riik, kus elu oli võrratult parem kui Venemaal, aitasid Vene imperialismil ja Stalini terrorimasinal Eesti riiki hävitada? Ja kas need härrad, kes Ždanovi ümber tiirlesid, olid kibestunud ja võimuahned kättemaksjad varasemate kaotuste eest või lihtsameelsed lollid, kes pidasid Nõukogude Liitu tööliste paradiisiks?

Nende küsimuste üle tasub edaspidigi mõtiskleda. Oli ju okupantide poolt lavastatud „riigipöördes" osalejate seas vaid käputäis veendunud kommunistidest riigikukutajaid, aga kaasajooksjateks erinevate tõekspidamistega ja eesmärkidega elementi, kes sageli ei teadnudki, milleks neid tegelikult ära kasutati. Vaid üks iseloomulik näide Debora Vaarandi mälestusteraamatust „Aastad ja päevad. Nooruslugu" (2006). Kui Debora koos Arkadi Uiboga 6. augustil lahkus miitingult, mis oli korraldatud seoses Eesti „vabatahtliku astumisega NSV Liidu koosseisu", oli ta nõutu ja segaduses ning küsis: kas siis Eesti enam polegi iseseisev? Naiivsele küsimusele anti veelgi naiivsem vastus – Liidust võib ju igal ajal välja astuda!

Et Hellar viibis 1940. aasta suvel Orul, siis tookordsetest juuni- ja juulisündmustest tal isiklikke muljeid ei jäänud. Seetõttu on ta peatüki „Vabariigi hukk" kirja pannud kronoloogia vormis kujutluspildina, nagu tema isa seda „sotsialistliku revolutsiooni" lavastust tõenäoliselt nägi.

Presidendi esindajana oli kolonel Grabbi Balti jaamas A. Ždanovit vastu võtmas, takistas tal tee, kui Ždanov ette teatamata presidendi jutule püüdis tormata ning seisis koos kindral Laidoneriga presidendi kõrval, kui K. Päts lossi rõdult demonstrantidele kõnet püüdis pidada.

Kommunistliku režiimi kehtestamine tähendas katastroofi ka Grabbide perekonnale. Kolonel H. Grabbi ei soovinud uusi võimumehi teenida, kuid K. Päts ütles talle otsesõnu: sinusuguseid mehi on tulevikus veel vaja. Kolonel teatas ka Eesti sõjaväe etteotsa määratud kindral G. Jonsonile oma soovist lahkuda, kuid too ütles lühidalt: kallis sõber, sellisel juhul nad likvideerivad sind otsekohe. Muidugi ei päästnud ka teenistus Punaarmees paljusid ohvitsere, kuid enamasti päästis nende perekonnad, sest suurt osa neist ei lülitatud küüditatavate nimekirja.

Hellar Grabbi märgib, et tookord oli ta liiga noor, et ühiskondlikus elus toimunud murrangut täiesti tajuda. Kuid põhimõtteline suhtumine oli selge: neile, algkoolipoistele, oli vene värk võõras ja vastumeelne. Finaal oli muidugi küüditamisaktsioon ja isa vangistamine. 14. juuni varahommikul nägi Hellar aknast, kuidas vastasmajast perekond – isa, ema, kaks last ja kaks vanemat inimest – veoautole paigutati… Hiljem sai ta teada, et samal päeval oli Petseris vangistatud ohvitseride seas ka tema isa.

Sellistes oludes on loomulik, et sõja puhkemist võeti kui rõõmusõnumit ning Saksa vägesid tervitati kui vabastajaid. Hiljem mälestusteraamatut kirjutades, on autor fikseerinud: meelde on jäänud enesestmõistetav ja üldine tunnetus, et Saksa ülemvõim ei meeldi, kuid Vene võimu ja kommunismi kätte sattumist tuleb vältida ning muidugi tuleb taotleda Eesti iseseisvust. Raamatus leidub näiteid tookordsest mentaliteedist ning suhtumisest uutesse „päästjatesse", kes rahva olid päästnud kommunistlike „päästjate" käest.

Autor esitab emotsionaalseid pilte Tallinna pommitamisest 9. märtsil ja Suurest Põgenemisest septembris 1944. Pärast Herberti vangistamist perekonnapeaks jäänud Ella Grabbi mõistis, et kodumaalt lahkumine on paratamatu, kuid Saksamaale siirdumine oli talle vastumeelne. Tal õnnestus meelehea eest – kallis vaip ja haruldane konjak presidendi keldrist – saada luba Rootsi sõiduks, kuid minekuvalmis laev rekvireeriti haavatute veoks. Niisiis jäi üle vaid Saksamaa ja Grabbide perekond saabus 22. septembril, Hellari 14. sünnipäeval, Gdyniasse (tookord Gotenhafen).

Autor tõdeb, et nii ulatuslik põgenemine kodumaalt oli ja on eestlaste elujõule kahjulik, sest kaduma läks liiga palju bioloogilist potentsi ja geneetilist materjali. Mõistagi oli paljudele selline samm ainus võimalus päästa end ähvardava terrori eest, kuid autori arvates küllaltki suurt osa põgenikest otsene oht siiski ei ähvardanud.

Küllap lugejad tõdevad, et mitmekülgsete huvide, aktiivse ellusuhtumise ja sõltumatu analüüsiva mõtlemisvõimega õnnistatud autor on selles ümmarguses maailmas palju ringi liikunud, palju näinud ja kuulnud ning palju korda saatnud ja suudab kõike kogetut paeluvalt kirja panna. Hellar Grabbil on alati eestlaste saatus ning kodumaa kultuurielu südamel olnud ning ka globaalse haardega küsimusi ja rahvusvahelist olukorda käsitledes on silmas peetud, kuidas üks või teine sündmus või protsess võiks kodumaa käekäiku mõjutada.

Jääb üle vaid autorile jõudu ja tervist soovida, et tema huviga oodatavate memuaaride järgnevad köited võimalikult pea lugejateni jõuaksid.

Heino Arumäe